

և Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքների առևտուրը որոշ աշխուժություն էր ապրում: Սակայն վաճառականությունը կանգնած էր բազմաթիվ դժվարությունների առաջ: Առևտուրը գտնվում էր անապահով վիճակում, չկար անձի ու գույքի պաշտպանության երաշխիք: Երկրի համար ողբերգական էր կապիտալի օտարումը, այսինքն տնտեսված, շահած գումարները եվրոպական բանկերին պահ տալը: Վաճառականները վախենում էին ունեցվածքի հետ միասին կորցնել նաև կյանքը: Այդ պատճառով դրամը փոխանակ շրջանառության մեջ դնելու, այն վերածում էին ոսկու կամ դնում օտար բանկերում կամ էլ պահում թաքստոցներում:

Այս տասնամյակներին դրամի կարիքի պատճառով բարձրանում էին մաքսային տարիֆները, մաքսատների աշխատողների բռնությունն ու կամայականությունը սահման չունեն, ծանրանում էին անընդհատ ավելացվող պետական հարկերն ու տուրքերը, հաճախակի էին դառնում բռնագանձումները, վաճառականի ողջ ունեցվածքի պետականացումը: Բնական է, որ գալառահայ վաճառականությունը նման պայմաններում չէր կարող ավելի ընդլայնել իր գործարքները: Ի տարբերություն կոմպրադորական բուրժուազիայի, կապված լինելով բնաշխարհին, նեղվելով Թուրքիայի վարած մաքսային քաղաքականությունից ու անիշխանությունից, նա ընդդիմադիր դիրք էր գրավում և ջանում ազատվել տիրող կարգերից:

7. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՆՐԱՆՔՆԵՐԸ

Թուրքահայատակ քրիստոնյա ժողովուրդները ենթարկվում էին ազգային ու քաղաքական բիրտ ճնշումների, կրոնա-բարոյական անարգանքի: Ուտահարվում էր նրանց մարդկային արժանապատվությունը: Հայերը, հույները, սլավոնները զրկված էին ամենատարրական իրավունքներից, Անկախ դասային և ունեցվածքային տարբերություններից, ոչ մահմեդական ժողովուրդները կոչվում էին ռայա, զիմմի, գլավուր (անհավատ):

«Ղուրանը և դրա վրա հիմնված մուսուլմանական օրենսդրությունը», — գրում է Կ. Մարքսը, — աշխարհագրությունը և տարբեր ժողովուրդների ազգագրությունը հանգեցնում է նրանց՝ երկու երկրների և երկու ազգությունների՝ ուղղահավատների և անհավատների բաժանելու հասարակ և հարմար բանաձևմանը: Անհավատը դա գլավուրն է, թշնամի: Իսլամն օրենքից դուրս է դնում անհավատներին և անընդհատ թշնամության վիճակ է ստեղծում մահմեդականների և անհավատների միջև¹⁰³:

Հայերի իրավազրկությունը առավել դաժան կերպարանք ստացավ XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին քառորդին: Քաղաքական ճնշումների խրատացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ ռազմատենչ Թուրքական հորդանքը և արյունածարավ ենիչեբիներն ալլես անկարող էին նոր արշավանքներ կատարել, նոր ժողովուրդներ ստրկացնել, նախկինի պես անհամար ավար ու ռազմագերիներ ձեռք բերել: Թուրքական երբեմնի ահարկու յաթաղանը Արևմուտքում դեմ էր առել Եվրոպայի, Արևելքում՝ Ռուսաստանի ամրակուռ վահանին, փշրվել ու հտ էր շարտվել: Սուլթաններն այժմ ստիպված էին

¹⁰³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том 10, стр. 167.

մտածել ձեռք բերած երկրները պահպանելու, հուսահատորեն պայքարի հրապարակ նետվող ժողովուրդների ազգային շարժումներն արյան մեջ խեղդելու և այդ միջոցով իրենց տիրապետությունը երկարաձգելու մասին: Քրիստոնյա հպատակները լիովին անբարեհույս էին սուլթանների աչքում: Մահմեդական մոլեռանդ վերնախավը, նրա հոգևոր ու աշխարհիկ պետերը միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, գերադասում էին համաձուլել այլահավատ հպատակներին:

Արևմտյան Հայաստանի ծայրագավառներում, թուրքահպատակ մի քանի շրջաններում XIX դարի սկզբներին հայերի նկատմամբ արդեն կիրառվում էր զանգվածային, բռնի կրոնափոխության քաղաքականություն: Բազմահազար հայեր մահմեդականացվեցին Կարինի և Տրապիզոնի փաշալիքներում: Սև դետ կոշիկով ձորերի, Համշեն գավառի, Սյուրմենի լեռնահովտի քրիստոնյաները բռնադատվեցին մահմեդականության: Նրանց թիվը հասնում էր մոտ 10.000 մարդու, որոնք բնակվում էին շուրջ 100 գյուղերում¹⁰⁴: Մահմեդականության բռնադատվեցին Սոմուրայի շրջանի հայկական շատ գյուղերի բնակիչներ:

Հայերի համաձուլումը բավական լայն չափերի էր հասնում Վասպուրականում և Բիթլիսում: Տակավին XVIII դարում Բաղեշի մոլլան հրաման արձակեց, թե երբ որևէ քրիստոնյա մահմեդականություն ընդունի, ապա նրա բոլոր ազգականները պարտավոր են իրենց արու դավաճաններին հանձնել վերջինիս խնամակալությանը: Հրամանագիրը ցնցեց Բաղեշի ու Վանի հայերին, որոնք մեծ կաշառքներով միայն կարողացան վերացնել հայաջինջ վերոհիշյալ որոշումը: Սակայն մոլլան այնպիսի ազգային թշնամանք սերմանեց Բաղեշի հայերի, քրդերի ու թուրքերի միջև, որ կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքի մեծածախի վերստին բնակիչներից միայն 1500-ը կարողացան մնալ տեղում:

Բռնությամբ թե կամովի մահմեդականություն ընդունած այլահավատը զրկված էր կրկին հայրենի համայնքը վերադառնալու իրավունքից:

Թուրքիայում, շարիաթի համաձայն, այլազգիները զրկված էին ձի հեծնելու, կարմիր գլխաշոր կրելու, շքեղ հագնվելու և տարրական այլ իրավունքներից: Հրամանագրերից մեկում ասված էր. «Հրամայեցի ... Շերիի օրենքին համաձայն, նախատեսելով և նվաստացնելով, անհավատներու դասակարգին՝ ձի նստեցնել, սամույր մուշտակ, սամույր գլխանոց (գալփակ) գործածել շտապ. սնդուս և մետաքսե ծաղկենկար կերպասե շինված զգեստներ՝ իրենց կիներուն ալ բարձր գրականեր և եզերքները ծոպավոր զարդարանքներով պատրաստված չովսա հագցնել շտապ, որպեսզի իսլամներու հատուկ զգեստներու տարազով չպատին...»¹⁰⁵:

XIX դարի սկզբներին վերակենդանացվում էին, լրացվում ու գործողության մեջ դրվում խալիֆ Օմարի հռչակած օրենքները: 1808 թ. Ցուաուֆ փաշան հրապարակեց հպատակ ալլազգիներին ավելի նվաստացնող մի ֆերման¹⁰⁶,

104 Հ. Հակոբյան վ. Տաշյան, Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 34:

105 «Բազմավեպ», 1934, № 1, էջ 32—33:

106 Лорд Кокрин, Новейшие сведения о Турецкой империи, ч. 1, перевод с английского, М., 1828. стр. 150—153.

ըստ որի 1. քրիստոնյաներին և հրեաներին արգելվում էր նոր եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցել, 2. քրիստոնյաներն իրավունք ունեին իրենց բնակարանները վերակառուցել ծայրահեղ կարիքի դեպքում, հատուկ թույլտվությամբ, 3. նրանց երեսմաները չպետք է դորան սովորեին, 4. մոտեցող մահմեդականի առաջ բոլոր ալլահավատները պետք է ոտքի կանգնեին, ճանապարհ տային նրան, գլուխ խոնարհեին, 5. քրիստոնյաները և հրեաները մահմեդականի տարազ չպետք է հագնեին, արաբերեն լեզու չպետք է սովորեին, թամբած ձի չպետք է հեծնեին, սուր չպիտի կրեին, 6. նրանք իրավունք չունեին գինի վաճառել, մաղեր սանրել ու կոկել, կարմիր շորեր հագնել, լայն գոտիներ կապել, 7. ալլահավատները տնից դուրս գալիս պետք է հանեին կրած խաչերը, եկեղեցու դանդերը հնչեցնեին հնարավորին չափ ցածր, հանգուցյալի վրա լաց լինեին կամ թաղման թափորին մասնակցեին լուռ կամ կիսաձայն, 8. մահմեդականներին իրավունք էր վերապահվում վարելահողերի վերածել քրիստոնեական այն գերեզմանատները, որոնք այլևս չէին գործում, 9. քրիստոնյաներն իրավունք չունեին ստրուկներ գնելու կամ տնային ծառաներ պահելու, 10. եթե մահմեդականը սպաներ քրիստոնյային, տուգանք վճարելով ազատվում էր, իսկ եթե քրիստոնյան նման հանցանք գործեր, անպայման կգլխատվեր: Ծիշտ է նկատում անգլիացի պատմաբանը, որ «մահմեդական օրենսդրության ոգին միշտ էլ նույնն է եղել, այն է՝ արհամարհանք ու թշնամանք դեպի անհավատները»¹⁰⁷:

Այդ բնույթի բազմաթիվ այլ հրամանագրեր անխաթար գործադրվեցին թուրքահպատակ բոլոր գավառներում: Պետք է արձանագրել, սակայն, առանձին սուլթանների կամ փաշաների արած «բարեբարությունները» հայ վերնախավին, ամիրաներին ու սարաֆներին: Վերջիններս, եթե թ. Դուան պաշտոնեություն կողմից ճանաչված էին, գործով ապացուցել էին իրենց հավատարմությունն ու նվիրվածությունը թուրքիային, միայն սուլթանի ստորագրությամբ տրվող ֆերմաններով կարող էին ձի նստելու թույլտվություն ստանալ: Անկախ հարստության ու դիրքի, ձի նստող հայը բոլոր դեպքերում պետք է տարբերվեր մահմեդականից: «Խուզավերդի օղլու Մանուկ Օսմանյան պետության ավագանիին պաշտոնատուններուն մեջ իր ծառայությամբ հայտնի սարաֆներու դասակարգին հիշյալ՝ հիվանդ, կաղ և ծեր ըլլալով՝ սուլթան թեզքերեն տրվեցավ, որպեսզի իսլամներու ձի նստելու կերպին չմտնվելու պայմանով ինք երբ որ ձի նստի և ոչ մեկու մը կողմեն իրեն դեմ արգելք չհարուցվի»¹⁰⁸:

Սոսկալի էին մահմեդական պաշտոնյաների կողմից քրիստոնյաներին տրված պատիժները: Օրենքով սահմանված էր և արդեն սովորություն էր դարձել, որ ամեն մի քրիստոնյա ընտանիք պարտավոր էր տարվա մեջ երեք օր հյուրընկալել մահմեդական ճանապարհորդներին, պետական պաշտոնյաներին, ըստ որում քրիստոնյա հյուրընկալողը պարտավոր էր «իրեն պատիվ արած», իր օջախը դռը դրած մահմեդականի բոլոր քմահաճույքները կատարել: Թուրք վերնախավի ներկայացուցիչները քմահաճուրեն դաժան պատիժներ էին կիրառում քրիստոնյաների, հատկապես հայերի նկատմամբ: Բանտե-

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 153:

¹⁰⁸ «Բազմավեպ», 1934, № 1, էջ 32:

րում տարածված էր «չխոստովանող» քրիստոնյային խաչ հանելու սովորությունը: «Հային ձեռքերն ու ոտքերը իրարից հեռացնելով, մարմնին խաչի ձև տալով բարձրացնում էին վերև, ձեռքերից ու ոտքերից մեխում պատին և այդպես տանջամահ անում»: Հարկատվությանից խուսափող հայերին խարանում էին շիկացած երկաթով, կտրում ականջները, փորում աչքերը, իսկ հանցանքը մեծ լինելու դեպքում, մանավանդ մահմեդական կրոնը անարգելու պարագայում ներքինիացնում էին, հաճախ էլ շիկացած երկաթով պաշտում էին «հանցագործ մահավատին», կտրում լեզուն:

Քրիստոնյա հպատակների համար Թուրքիայում դատարան գոյություն ունենր: Հայերը զրկված էին դատարանում վկայություն տալու իրավունքից: Լավագույն դեպքում քրիստոնյա երկու ականատեսների ներկայությամբ հավասարեցվում էր մեկ ականջալուր մահմեդականի վկայության: Շարիաթի այս կետը հայերի համար ունենում էր աղետաբեր հետևանքներ: Մահմեդականը կարող էր առևանգել, թալանել, սպանել քրիստոնյային և մնալ անպատիժ: Հանցագործի հավատակիցները դատարանում վկայություն չէին տալիս: «Ավելորդ է ըսել, թե այս պատճառով որչափ առևանգությունք, հափշտակությունք, գողությունք, նամանավանդ սպանությունք անպատիժ մընացած են կամ անհայտ, նույնիսկ կառավարության ջանիցն հակառակ»¹⁰⁹:

Քրդահպատակ հայկական գավառներում ամենօրյա սպանությունները սովորական երևույթ էին: Դատարանը կամ զափթիները հազվադեպ էին ըզբաղվում սպանվողի ու սպանողի ինքնությանմբ: Բողոքող քրիստոնյան արժանանում էր մահմեդականի վրեժխնդրությանը: Խիստ տարածված էր կաշառակերությունը: Այդ էր պատճառը, որ երբ քրիստոնյաներն իրար դեմ դատ էին սկսում, եկամտի առատ աղբյուր էր ստեղծվում դատական պաշտոնյաների համար: Հաճախ վերցվում էին «օրինական» կաշառքներ. մարմնական ծանր վնասվածք հասցնողը տալիս էր 3000 փարա, աչք հանողը՝ 1500, գլուխ ջարդողը՝ 30 փարա և ազատվում պատժից:

Օսմանյան կայսրության մեջ գոյություն ունեցող քաղաքական, ազգային ճնշումների, կրոնական խտրականության այս ամբողջ սխտեմը նմանը շուներ ոչ մի երկրում: Բնական է, որ նման պայմաններում զնալով ավելի պիտի ուժեղանար հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն իր հարստահարիչների՝ սուլթանական միահեծանության, դերբեքյական սխտեմի, քրդական վերնախավի դեմ և ժողովրդական զանգվածներին մղելու դեպի ազատություն, որքան էլ այն թանկ նստեր նրան:

109 Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի արխիվ, Թղթ. 14, վավ. 616: